

مطالعه کتیبه‌های پنجمین ضریح حرم مطهر امام رضا (ع)*

علیرضا شیخی^۱

منوره قاسمی^۲

چکیده

ضریح (آفتاب) امام رضا (ع) از نمونه‌های بارز و فاخر هنر ضریح سازی است که در دوره جمهوری اسلامی پس از فرسودگی ضریح چهارم (شیر و شکر) ساخته و جایگزین ضریح شیر و شکر گردید. طراحی و ساخت این ضریح توسط استادان و هنرمندان بزرگی همچون محمود فرشچیان، محمد موحد، مصطفی خدادادزاده اصفهانی، خداداد کشتی آرایبی به انجام رسیده است. ضریحی به شکل مکعب مستطیل که به وسیله هنرهایی همچون خوشنویسی و کتیبه آرایبی، قلم‌زنی و معرق خاتم، بدنه و داخل ضریح مطهر آراسته شده است. روش تحقیق توصیفی تحلیلی است و جمع‌آوری داده‌ها بر مبنای اطلاعات کتابخانه‌ای و عکاسی میدانی است. یافته‌ها نشان می‌دهد متن کتیبه‌های ضریح آفتاب شامل سوره‌های یس و هل‌اتی از قرآن کریم، اسماء چهارده معصوم، شهادتین شیعه، ذکرها، صفات الهی، القاب و اسماء الحسنی می‌باشد. خطوط مورداستفاده در کتیبه‌های ضریح مذکور متناسب با جایگاه قرارگیری کتیبه و متن آن با ثلث، ثلث مقترن، معقلی و نستعلیق کتابت شده است. به‌طور کلی کتیبه‌ها علاوه بر وجه زیباشناسی، کمک شامخی در ارائه مفاهیمی دینی و مذهبی نموده است.

اهداف پژوهش:

۱. مطالعه فرم، تکنیک، مواد و مصالح و کتیبه‌های مورداستفاده در ضریح آفتاب.
۲. بررسی محتوا و مضمون کتیبه‌های ضریح سیمین و زرین (آفتاب).

سؤالات پژوهش:

۱. فرم، مواد و مصالح به‌کاررفته در ضریح سیمین و زرین چیست؟
۲. متن کتیبه‌های ضریح آفتاب (ضریح کنونی) چیست و حاوی چه محتوا و مفهومی است؟

واژگان کلیدی:

حرم مطهر امام رضا (ع)، ضریح آفتاب، کتیبه، فرم و محتوا.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده دوم با عنوان مطالعه تطبیقی کتیبه و آرایه‌های تزئینی ضریح شیر و شکر و ضریح سیمین و زرین در آستان قدس رضوی به راهنمایی دکتر علیرضا شیخی (استادیار دانشکده هنرهای کاربردی دانشگاه هنر) در موسسه آموزش عالی فردوس می‌باشد.

۱. استادیار و هیأت علمی گروه صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، Email: a.sheikhi@art.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد هنر اسلامی، موسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران، Email: monavvarehghassemi@yahoo.com

مقدمه

به طور کلی مجموعه بناهای آستان قدس رضوی را می‌توان از لحاظ تزئین هنر و معماری گنجینه‌ای از هنرهای ظریفه دوران اسلامی در ایران دانست. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های بقاع متبرکه، جاذبه معنوی آن‌هاست که در کتیبه‌ها و آرایه‌های ضریح هویدا می‌شود. مضجع مطهر امام رضا (ع) در مشهد مقدس، با پیشینه‌ای طولانی نمونه فاخری از هنر دینی و تجلی‌گاه مبانی و روح هنر شیعی است. ضریح به‌عنوان مرکز توجه و تقدس حرم مطهر رضوی همواره مورد توجه بوده است. مظاهری از باور شیعیان که در حکمت و صنعت ضریح مطهر مرقد امام رضا (ع) بر بنیانی از معماری اسلامی در ترکیب با دیگر هنرها آمیخته‌ای از هنر و باور را در گلزاری از زر و سیم به نمایش گذاشته‌اند (موسوی‌لو و یاقوتی، ۱۳۹۳: ۹۸). کتیبه به معنای آنچه به خط جلی نسخ، نستعلیق، طغرا، ثلث و یا به خط کوفی بر دیوار مساجد، مقابر و اماکن متبرکه یا سر در دروازه امرا و بزرگان می‌نویسند و نقش می‌کنند؛ یا نوشته‌ای مانند حاشیه دور سر در عمارت، بر بدنه دیوار مسجد، مقبره و بقعه، تخت و کرسی و در و نیز بر کرانه پارچه‌ها، جامه و زین پوش و پوشش تکیه‌ها و غیره نویسند (دهخدا، ۱۳۸۷، ج ۷: ۱۳۹). برجسته‌ترین خطوطی که در کتیبه‌ها کاربرد دارد نسخ، ثلث و نستعلیق است. کتیبه ضریح، به کتیبه‌هایی گفته می‌شود که در بالای ضریح (پیشانی) و یا بر روی در ورودی ضریح نقش می‌بندد. کتیبه‌ها به دلیل این‌که اغلب مملو از آیات قرآنی هستند، همیشه در نقاط بالا و دور از دست قرار می‌گیرند تا دست بدون وضو^۳ با آن تماس نداشته باشد. قرآن کریم مهم‌ترین منبع الهام هنرمندان مسلمان بوده است و خوشنویسان مسلمان با تمسک به قرآن، ضمن بهره‌مندی از فیوضات معنوی آن با کتیبه‌نگاری و کتابت آیات، بر حفظ و ماندگاری آن^۴ صحه گذاشته‌اند (احمدپناه، ۱۳۸۷: ۴۲). کتیبه‌های ضریح‌ها برگرفته از آیاتی است که یا سوره آن در شأن ائمه اطهار نازل شده است و یا مضامین آن متناسب با مقام، شأن و ویژگی‌های ائمه اطهار (ع) می‌باشد و عمدتاً با چند نوع خط کتابت می‌شود. گاهی این کتیبه‌ها برگرفته از احادیث و اشعاری در وصف شخصیتی است که ضریح برای او ساخته شده است. وجود کتیبه در اماکن و بر مصنوعات، همچنین بر ضریح فقط برای زیبایی نیست و امر تعلیم و یادآوری ذکر الهی را هم عهده دارد، چنانچه بیننده و خواننده را غرق در بهشت معنوی می‌کند (صالحی و نعمتی بابایلو، ۱۳۹۲: ۱۰۰-۱۰۱). تناسب اندازه کتیبه با حجم ضریح بسیار مهم است تا خوانش آن با مشکل مواجه نشود؛ بنابراین می‌توان عنوان نمود در نظر گرفتن اندازه و تناسب کتیبه می‌تواند هدایت عامه و زیبانشناسی را به دنبال داشته باشد (صالحی و نعمتی بابایلو، ۱۳۹۲: ۱۰۱). «کاربرد خط در هنر اسلامی مبتنی بر مضامین و مفاهیمی است که زبانی گویا دارد و حاصل پیام وحدت‌بخش هنر در سرزمین‌های اسلامی است» (شایسته‌فر، ۱۳۸۷: ۱۰۸). در بناهای اسلامی، کتیبه‌ها، مضامین و نقوش آن‌ها سند هویت اسلامی، فرهنگ قومی و بخشی از سیاست مذهبی بوده است. کتیبه در هنر اسلامی محل تجلی کلمه بر اشیاء و اماکن است و کلمه اولین و مستقیم‌ترین ارتباطی معبود با بنده است که ضریح پنجم حرم مطهر امام رضا (ع) نیز دارای این ویژگی می‌باشد. هدف تحقیق بررسی ارتباط مضمون و مفاهیم، فرم و محل قرارگیری کتیبه‌های ضریح پنجم یا همان زرین و سیمین است. در این مقاله سعی شده ضمن بررسی سیر تاریخی و تکوینی پنجمین ضریح

۳. بر اساس آیات ۷۷-۷۹ سوره مبارکه واقعه مسّ بدون وضوی قرآن کریم حرام است.

۴. خداوند کریم در چندین آیه از قرآن کریم بر مصونیت قرآن از تحریف تأکید کرده است: از جمله در سوره بقره آیه ۲۳.

حرم مطهر امام رضا (ع)، به بررسی گونه شناسی و محتوایی کتیبه‌های ضریح آفتاب پرداخته شود. مطالعه تفکر و اندیشه دمیده شده در تزئینات ضریح به‌ویژه کتیبه‌ها و ترکیب‌بندی آن‌ها از ضروریات تحقیق است.

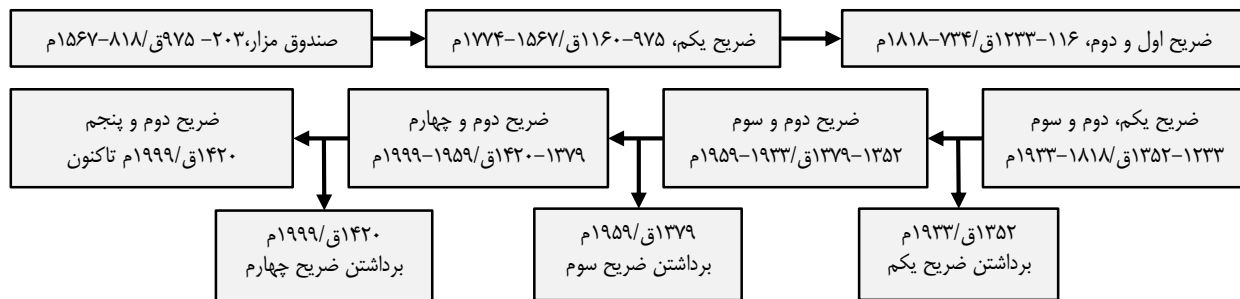
از جمله تحقیقاتی که در این زمینه صورت گرفته می‌توان به مجموعه کتاب‌های *تاریخ آستان قدس رضوی* از بزرگ عالم‌زاده (۱۳۹۰)، *راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی* از علی مؤتمن (۱۳۴۸)، *تاریخ آستان قدس رضوی* از عزیزالله عطاردی (۱۳۷۱)، *تاریخ مشهد* از محمدرضا قصابیان (۱۳۷۷)، *آشنایی با حرم مطهر رضوی* از سید حسین میرزاده (۱۳۹۲)، *ضریح دل* از محمدرضا خیرآبادی و سعید محمدی خیرآبادی (۱۳۹۰) و *تاریخ و جغرافیای شهر مشهد* از محمد بن علی لاهیجانی (۱۳۳۰) اشاره داشت که در هر یک به‌اختصار در خصوص ضریح مطهر امام رضا (ع) و تاریخچه آن مواردی ذکر شده است. از مجموعه مقالات مرتبط، مقاله «بررسی مضمون کتیبه‌های ادبی حرم مطهر رضوی» اثر مهناز شایسته‌فر (۱۳۸۷)، مقاله «تحول کتیبه‌نگاری عصر صفوی با توجه به کتیبه صفوی مجموعه حرم رضوی» اثر سید هاشم حسینی (۱۳۸۴)، مقاله «نشانه‌شناسی ضریح امام رضا (ع) با تکیه به مبانی اعتقادی شیعی» اثر اشرف‌السادات موسوی‌لر و سپیده یاقوتی (۱۳۹۳)، مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی ساختار ضریح با تأکید بر ضریح حضرت عباس» اثر اسراء صالحی و علی نعمتی بابایلو و علی وندشعاری (۱۳۹۲)، مقاله‌ای با مفهوم «بررسی تغییرات ضریح شیر شکر قبل و بعد از مرمت» اثر اسراء صالحی (۱۳۹۵) در اولین همایش نقش خراسان در شکوفایی هنر اسلامی ارائه گردیده است. ضریح شیر و شکر در پایان‌نامه کارشناسی ارشد اسراء صالحی با عنوان «پژوهشی بر ضریح‌های امام رضا (ع) در موزه آستان قدس رضوی از منظر طرح، نقش، کتیبه و مفاهیم آن» (۱۳۹۲ دانشگاه کاشان)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد منصوره مقری با عنوان «ارائه طرح حفاظتی و مرمتی ضریح نقره‌ای (ضریح چهارم) حرم مطهر حضرت رضا (ع) واقع در موزه آستان قدس رضوی» (۱۳۹۱ دانشگاه هنر اصفهان) و پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «فن شناسی، آسیب‌شناسی و ارائه طرح حفاظت بخش فلزی ضریح فولادی حرم مطهر امام رضا (ع) واقع در موزه آستان قدس رضوی» (۱۳۹۷ دانشگاه آزاد اسلامی تهران) بررسی شده است. تا به امروز در زمینه کتیبه‌های موجود در ضریح پنجم امام رضا (ع) مطالعات جامعی انجام نگرفته است. روش جمع‌آوری اطلاعات در مقاله توصیفی - تحلیلی است و ضمن انجام مطالعات کتابخانه‌ای با مطالعات میدانی به تکمیل پژوهش پرداخته‌اند. در بخش توصیف با دقت به شرح جزئیات کتیبه‌های ضریح آفتاب، محل قرارگیری کتیبه‌ها و متن آن و در بخش تحلیل به چرایی استفاده از کتیبه‌ها و مفهوم آن‌ها پرداخته شده است.

ضریح‌های حرم امام رضا (ع)

ضریح را صندوقی بر قبر و حفاظی گرداگرد قبر معنی می‌کنند که با عناوینی چون صندوق، حایل، حفاظ و محجر نیز همراه است. در فرهنگ فارسی ضریح صندوقی مشبک است که بر روی مزار اولیاء و قدیسان می‌گذارند (معین، ۱۳۶۳: ۲۱۸۸). ضریح از منظر فرم، محفظه‌ای است مکعب مستطیل با عرض، طول و ارتفاع متغیر که پلان آن بیشتر مستطیل است و در نگاه نخست اتاکی است که مقبره را از فضای پیرامون جدا نموده است. اجزای سازنده ضریح به ترتیب بدنه و

اسکلت،^۵ ستون‌ها و چهارچوب اصلی،^۶ پایه سنگی،^۷ گوی و ماسوره‌ها،^۸ لچکی‌ها، ترنجی‌ها، کتیبه‌های طلا و نقره،^۹ حواشی برجسته‌کاری، مشبک، زهوارها، میخ‌های تزئینی، پنجره‌ها،^{۱۰} گلدان‌ها، سقف‌ها و کتیبه‌های سقف،^{۱۱} نقاشی‌های داخل ضریح، تاج،^{۱۲} درب ضریح^{۱۳} و پارچه روی مزار است (موسوی‌لر و یاقوتی، ۱۳۹۳: ۱۰۰). بر پایه متون تاریخی، پیش از قرار گرفتن ضریح روی مرقده سه صندوق مزار نصب شده بود. بدین گونه برخی قدمت نخستین صندوق را به ۵۰۰-۱۰۱۷ ق/ ۱۱۰۷-۱۶۰۸ م، دوره پادشاهی سنجر سلجوقی و حتی به زمان تدفین امام (ع) رسانده‌اند (نمودار ۱)، (جدول ۱).

نمودار ۱. سیر تاریخی ضریح مطهر امام رضا (ع) از شهادت تاکنون

منبع: (موسوی‌لر و یاقوتی، ۱۳۹۳: ۱۰۰)

- ^۵ اسکلت چوبی و یا فلزی ضریح، این اسکلت استخوان‌بندی اصلی ضریح را تشکیل می‌دهد که تزئیناتی مانند ورق نقره و طلا بر روی آن قرار می‌گیرد (صالحی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۳).
- ^۶ این قسمت تشکیل شده از عناصر سازه‌ای ضریح که بعضی از این ستون‌ها با مقاومت بیشتر نگاه‌دارنده سقف و بقیه عناصر ضریح می‌باشند و به‌طور عمده از جنس چوب هستند (صالحی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۳).
- ^۷ پای سنگی یا پایه کار این قسمت به دلیل اتصال پنجره‌ها به سطح زمین از جنس سنگ انتخاب شده و دارای تزئینات تراشکاری (حجاری) می‌باشد (صالحی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۳).
- ^۸ مجموع این گوی و ماسوره‌ها، پنجره‌ها را تشکیل می‌دهد که علاوه بر زیبایی برای عبور روشنایی و امکان تقویت بصری داخل ضریح، دارای تنوع‌هایی است (صالحی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۳).
- ^۹ بین پنجره‌ها و فضای سقف، کتیبه‌ها قرار دارند که به این قسمت ضریح پیشانی ضریح می‌گویند. کتیبه‌ها معمولاً با هنر قلم‌زنی و میناکاری همراه است که با مضامین مربوط به آیات قرآن کریم، روایت یا شعر به اجرا درمی‌آیند (صالحی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۳).
- ^{۱۰} در ترکیب نماهای ضریح فضای بین ستون‌ها، با پنجره آراسته شده است. این بخش از فضا سازی علاوه بر ایجاد ارتباط حسی و معنوی، بیشترین سطح از ضریح را نیز شامل می‌شود. قبل از آنکه پنجره‌های ضریح به پنجره‌های نقره امروزی تبدیل شود از پنجره‌های فولادی استفاده می‌شد که به دلیل مقاومت، زیبایی و اصول پایداری به آبرکاری یا ریخته‌گری با نقره تبدیل شدند. امروزه این پنجره‌ها به فرمی قوس جناغی می‌باشد که لچکی آن مملو از انواع تزئینات می‌باشد (صالحی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۳).
- ^{۱۱} این سطوح، ترکیبی از پوشش‌های مخملی یا پوشش فلزی قلم‌زنی شده می‌باشد. این مورد در ضریح حرم حضرت معصومه (ع) و ضریح آفتاب امام رضا (ع) کاملاً به‌صورت قلم‌زنی و با سطح شیب‌دار دیده می‌شود. در صورتی که در بسیاری از ضریح‌ها این سطح به‌صورت پلکانی طراحی و اجرا شده است و بر روی آن پوشش مخملی مسطحی به‌عنوان سقف قرار می‌گیرد (صالحی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۳).
- ^{۱۲} اغلب ترکیبی از طرح‌های گل شاه‌عباسی و اسلیمی در ترکیب اسماء‌جلاله یا نقاشی گل‌ومرغ به‌صورت مینای روی فلز می‌باشند و از آن به‌عنوان پرتلاووسی نیز یاد می‌شود (صالحی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۳).
- ^{۱۳} طرز قرارگیری این عنصر معمارانه نیز، بر اساس اندازه صندوقچه به طریزی است که ورود به فضای داخلی ضریح امکان‌پذیر باشد. ضمن اینکه با توجه به جهت تدفین و تقدس ولی مدفون در فرهنگ اسلامی، درب ورودی در سمت روبه‌رو و بالاسر قرار نمی‌گیرد و می‌توان گفت در بیشتر موارد در جهت زیر پای ولی مدفون قرار دارد (صالحی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۳).

عنوان مقاله: مطالعه کتیبه‌های پنج‌مین ضریح حرم مطهر امام رضا (ع)

جدول ۱. مشخصات عمومی و شناسایی پنج ضریح مطهر امام رضا (ع)

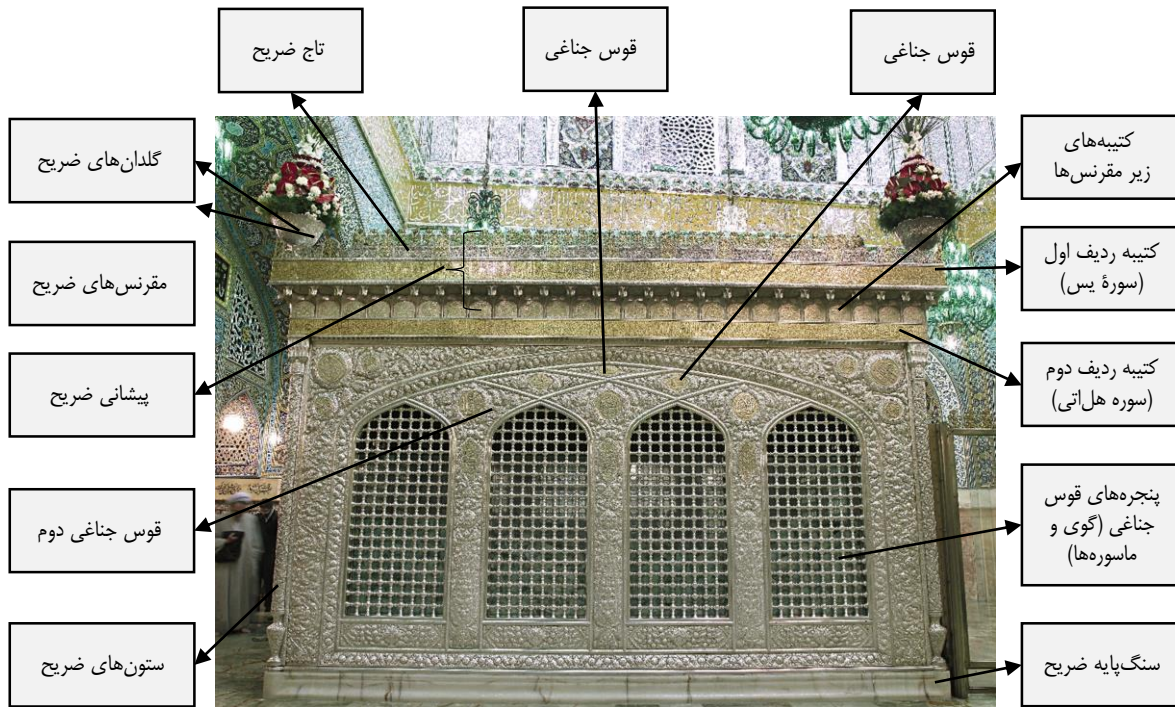
شماره ضریح	ضریح یکم	ضریح دوم	ضریح سوم	ضریح چهارم	ضریح پنجم
لقب	چوبین	نگین نشان	فولادین	شیر و شکر	آفتاب (سیمین و زرین)
تاریخ نصب	۹۸۷/۱۵۷۰ م	۱۱۶۰/۱۷۴۷ م	۱۳۳۳/۱۸۱۸ م	۱۳۳۸/۱۹۱۹ م	۱۴۲۱/۲۰۰۰ م
اندازه تقریبی	۳×۳×۲ متر	۳×۳×۲ متر	۵×۲×۲ متر	۳/۹×۳/۶×۴ متر	۴×۴×۵ متر
نام و دوره بانی	شاهطهماسب صفوی	شاهرخ میرزا (صفویه)	فتحعلی شاه قاجار	پهلوی	جمهوری اسلامی
جنس	چوبی با پوشش طلا و نقره	فولادی مرصع	فولادی ساده	چوب گردو، طلا و نقره	گردو، فولاد و طلا و نقره
جنس تزئینات	نقره، طلا، چوب	یاقوت، زمرد، طلا	طلا، الماس	طلا، نقره، فیروزه	طلا، نقره و خاتم
پوشش قبر	سنگ قبر ۱۱ تکه	سنگ قبر ۱۱ تکه	سنگ قبر ۱۱ تکه	سنگ قبر ۱۱ تکه	مرمر یکپارچه
وزن تقریبی	حدود ۵۰۰ گرم	حدود ۲ تن	حدود ۴ تن	حدود ۷ تن	حدود ۱۲ تن
جنس سقف	چوبی	بدون سقف و دارای سه پنجره	شیروانی چوبی با پوشش طلا	فلزی با پوشش طلا و نقره	فلزی با پوشش طلا و نقره
هنر بکار رفته	مشبک و گره چینی	مرصع کاری	مشبک کاری	قلمزنی و میناکاری	قلمزنی و معرق خاتم

(منبع: نگارندگان؛ موسوی لر و یاقوتی، ۱۳۹۳: ۱۰۳)

طراحی ضریح پنجم باکیفیت عالی یکی از اقداماتی است که در دوران استقرار نظام جمهوری اسلامی انجام گرفت. در پی سایدگی شبکه‌های اطراف و روکش‌های نقره و طلا ضریح چهارم و سست شدن ارکان آن آستان قدس رضوی اقدام به طراحی ساخت و نصب ضریح پنجم نمود که پس از ۷ سال در اواخر ۱۳۷۹ش در عید سعید قربان طی مراسمی با حضور مقام معظم رهبری و تولیت آستان قدس رضوی صورت گرفت (عالمزاده، ۱۳۹۰: ۱۸۲). ضریح مذکور معروف به سیمین و زرین است که ساخت آن بر پایه طرح ابتکاری استاد محمود فرشچیان به همت استادان مصطفی خداداد زاده اصفهانی (قلمزن) و خداداد کشتی آرایبی شیرازی (خاتم‌کار) و با قلم استاد خوشنویس و خطاط سید محمد موحد و دیگر هنرمندان به پایان رسید. ضریحی با ساختار مرکب از آهن، فولاد و چوب گردو و پوششی از طلا و نقره که دارای ۱۲ تن وزن و طول ۴/۸۷ عرض ۳/۷۳ و ارتفاع ۳/۹۶ متر است. ضریح موجود در مجموع در طول ۳۱ سانتی‌متر و در عرض ۴۲ سانتی‌متر و در ارتفاع ۶ سانتی‌متر نسبت به ضریح قبلی (شیر و شکر) وسیع‌تر و بزرگ‌تر است و در سقف و بخش داخلی بدنه ضریح به‌جای استفاده از چوب ساده و رنگ و روغن، از هنر معرق خاتم بهره‌گیری شده است. از دیگر ویژگی‌های ضریح ضخامت پوشش نقره‌ای و طلایی آن و اتصال روکش‌ها بدون پیچ و یکپارچه بودن می‌باشد (میرزاده، ۱۳۹۲: ۲۳). دیواره خارجی گرداگرد ضریح چهارده دهنه (به شکل قوس جناغی) دارد که یک‌به‌یک به قوس جناغی بزرگ‌تری ختم می‌شود و در نهایت تاج قوس جناغی به کلمه‌الله ختم می‌شود. سقف جدار داخلی ضریح به سبک بسیار زیبایی از بهترین نوع خاتم که بزرگ‌ترین قطعه آن عرقچین زیر سقف است که با تکرار آینه‌ای کلمه‌الله این عرقچین شکل گرفته است. به‌طور کلی استفاده بارز از نام مقدس «الله» مشهود می‌باشد. بین هر دو زاویه از ضریح یک صفحه دایره شکل از طلا قرار دارد که تعداد آن‌ها به هجده می‌رسد و وزن هر یک پنجاه مثقال طلا است (عالمزاده، ۱۳۹۰: ۱۸۲). در تاریخچه ضریح‌های بارگاه ملکوتی امام رضا (ع) این اولین است که دارای مقرنس در زیر پیشانی ضریح است. از جمله امتیازات دیگر این ضریح را می‌توان یکپارچگی و استحکام آن دانست که چشم‌اندازی ۴۰۰ ساله را برای آن در نظر گرفته‌اند. ساخت و قلمزنی ضریح آفتاب متناسب با طرح استاد فرشچیان نگارستان بدیعی از نمادها و سمبل‌های شیعی به وجود آورده است، گل آفتابگردان که نمادی از شمس‌الشموس (القاب امام رضا علیه‌السلام) که در هشت لچکی ضریح مطهر بر روی نقره قلمزنی شده است نمونه‌ای از این سمبل‌های شیعی است علاوه بر آن می‌توان به چهارده پنجره ضریح که نمادی از چهارده معصوم می‌باشد و به گل‌هایی پنج

عنوان مقاله: مطالعه کتیبه‌های پنجمین ضریح حرم مطهر امام رضا (ع)

و هشت برگی که به نشانه خمسه طیبه^{۱۴} و هشتمین امام طراحی و اجرا شده اشاره کرد. در تمامی گلبرگها و نقوش به کاررفته مفاهیم فرهنگ متعالی اسلام متجلی است و تأکید بر هنری شیعی و ایرانی بودن تمامی عناصر و اجزاء متشکله از دیگر از ویژگی‌های ضریح سیمین و زرین می‌باشد (تصویر ۱).

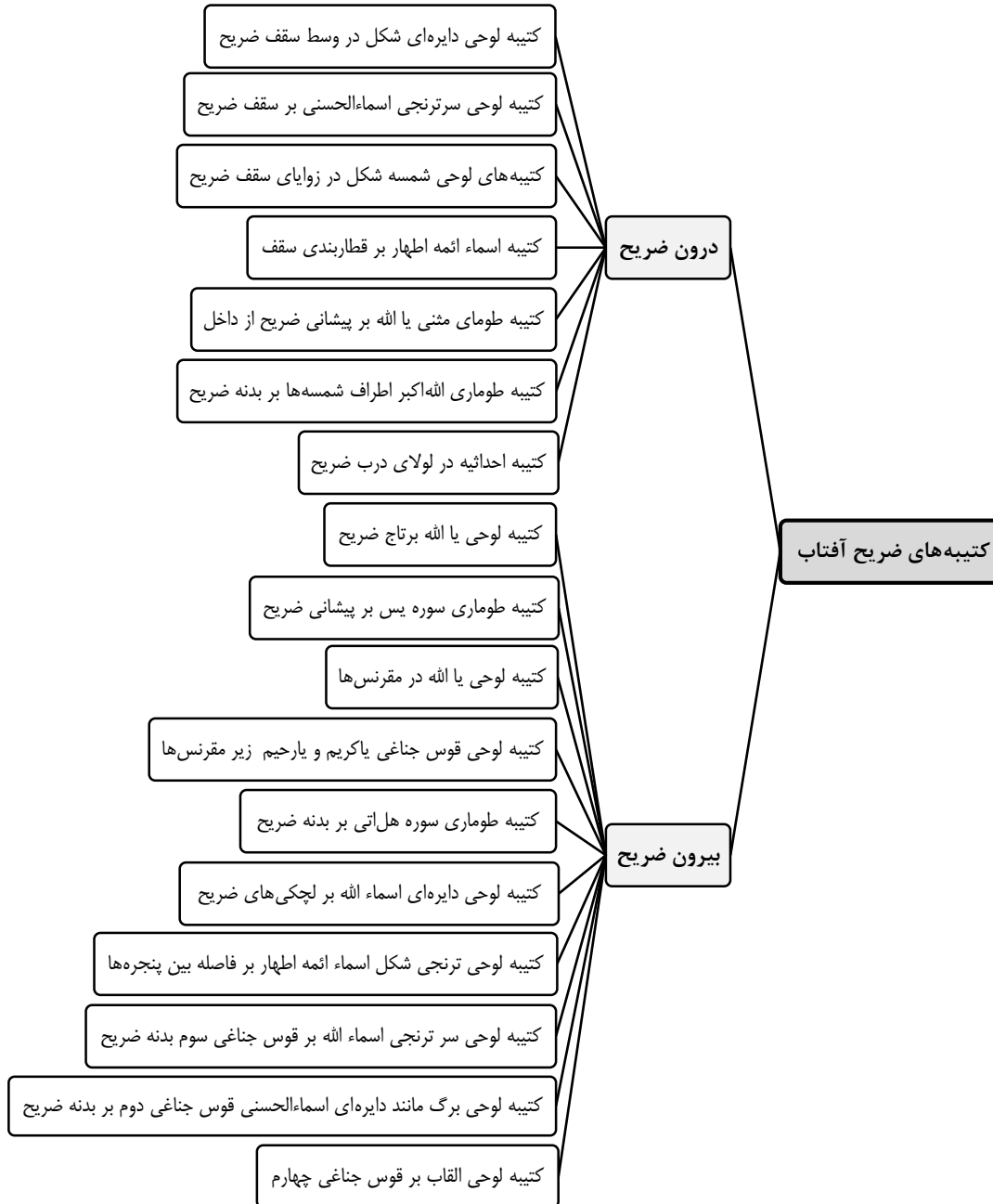
تصویر ۱. ضریح پنجم حرم مطهر امام رضا (ع)
منبع: روابط عمومی آستان قدس رضوی؛ ترسیم: نگارندگان.

کتیبه‌های ضریح آفتاب

کتیبه‌های ضریح به‌طور کلی به دودسته ۱- کتیبه‌های درونی ضریح ۲- کتیبه‌های بیرونی ضریح قابل تقسیم است (نمودار ۲).

^{۱۴}. منظور از خمسه طیبه همان‌طور که در توضیح آیه ۳۷ سوره بقره آمده است پنج تن آل عبا حضرت محمد (ص)، امام علی (ع)، حضرت فاطمه (س)، امام حسن (ع) و امام حسین (ع) می‌باشد.

نمودار ۲. کتیبه‌های ضریح آفتاب

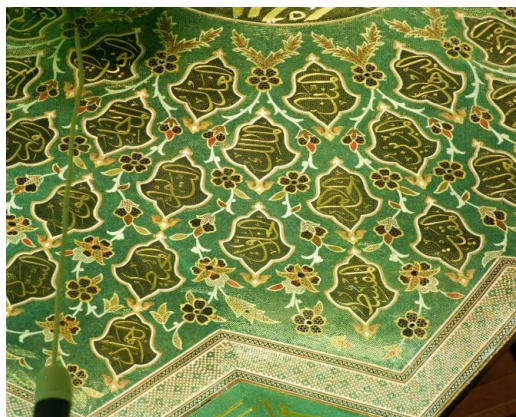

(منبع: نگارندگان)

کتیبه‌های درونی ضریح آفتاب

تصویر ۲. کتیبه لوحی دایره
(منبع: آرشیو خصوصی نگارندگان)

تصویر ۳. کتیبه‌های لوحی ترنجی اسماء الحسنی موجود بر
سقف ضریح آفتاب

کتیبه‌های داخل ضریح در قالب شمسه گسترده شده است. در نقطه ثقل (تصویر ۲) کتیبه لوحی قرآنی بخشی از آیه ۱۸۰ سوره اعراف است با متن «وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا» این کتیبه به شیوه معرق خاتم اجرا شده است و به خط ثلث مقترن در قابی دایره‌ای شکل جای گرفته است در آیه شریفه فوق، دستور داده شده تا خدای تعالی را با «تیکوترین نام‌ها» بخوانیم علت قرارگیری این کتیبه در نقطه ثقل درون ضریح علاوه بر اهمیت و توجه به مفهوم آیه، اشاعه اسماء الحسنی از این کتیبه می‌باشد.

اطراف این کتیبه ۹۹ کتیبه اسماء الحسنی در قاب‌های ترنجی است که همانند شرفه در شمسه از اطراف کتیبه دایره‌ای آیه ۱۸۰ سوره اعراف اشاعه یافته است (تصویر ۳) این کتیبه‌های به خط ثلث بر روی سقف چوبی ضریح به شیوه معرق خاتم اجرا شده‌اند. متن این کتیبه‌ها «الله، الإله، الواحد، الأحد، الصمد، الأول، الآخر، السميع، البصير، القسط، القدير، القاهر، العلي، الأعلى، الباقي، البديع، الباري، الأكرم، الظاهر، الباطن، الحي، الحكيم، العليم، الحليم، الحفيظ، الحق، الحسيب، الحميد، الخفي، الرب، الرحمن، الرحيم، الذاري، الرازق، الرقيب، الرؤوف، الرائي، السلام، المؤمن، المهيمن، العزيز، الجبار، المتكبر، السيد، السبوح، الشهيد، الصادق، الصانع، الطاهر، العدل، العفو، الغفور، الغني، الغياث، الفاطر، الفرد، الفتاح، الفالق، القديم، الملك، القدوس، القوي، القريب، القيوم، القابض، الباسط، قاضي الحاجات، المجيد، المولي، المنان، المحيط، المبين، المقيت، المصور، الكريم، الكبير، الكافي، كاشف الضر، الوتر، النور، الوهاب، الناصر، الواسع، الودود، الهادي، الوفي، الوكيل، الوارث، البر، الباعث، التواب، الجليل، الجواد، الخبير، الخالق، خير الناصرين، الذيان، الشكور، العظيم، اللطيف، الشافي» می‌باشند. جهت قرارگیری این سرترنج‌ها در جهت ابعاد سقف بیضی شکل است که بر هر شاخه شرفه از دو تا چهار ترنج در عمق سقف ضریح جای گرفته است این فرم به نوعی تداعی کننده فرم خورشید است و گردش این چیدمان بیضی در طراحی این کتیبه‌های

خاتم ریتم متناوب بصری زیبایی را ایجاد کرده است. در باب مفاهیم کتیبه‌های اسماء الحسنی می‌توان چنین گفت: اسماء الحسنی به سه دسته تقسیم می‌شود ۱- اسماء جمالی (۵۵ نام) برای کسب روزی و رحمت به کار می‌رود، ۲- اسماء جلالی (۲۲ نام) برای ایجاد عداوت و از میان بردن حریف به کار می‌آیند، ۳- اسماء مشترک (۲۲ نام) بسته به نیت خاصیت هر دو گروه را دارند (تناولی، ۱۳۸۵: ۳۳)؛ تمامی این ۹۹ اسم‌ها خداوند ذکر شده در سقف ضریح آفتاب از اسماء الحسنی می‌باشند. در رابطه با اسماء الهی بکار

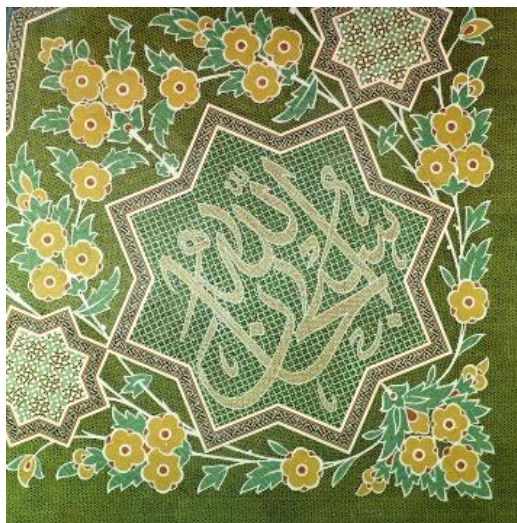
عنوان مقاله: مطالعه کتیبه‌های پنجمن ضریح حرم مطهر امام رضا (ع)

تصویر ۴. کتیبه های لوحی اسما ائمه اطهار در کاربندی

گرفته شده بررسی های فراوانی صورت گرفته است که مهم ترین آن «در روایتی که پیامبر (ص) و ائمه اهل بیت (ع) به ما رسیده است به قرآن این مطلب دیده می شود که از مجموع اسماء خداوند ۹۹ اسم از اسماء الحسنی هستند که ۸۵ عدد آن مستقیماً در قرآن آمده است که هر کس خداوند را به این نامها بخواند، دعایش مستجاب و هر که آنها را شماره کند اهل بهشت است...» (شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۷: ۲۵). رسول خدا می فرماید: برای خداوند ۹۹ اسم است که هر که آنها را برشمارد به بهشت می رود؛ در حدیث معروف ابوهریره نیز به ۹۹ اسم خداوند اشاره شده است (قلعه خوند، ۱۳۹۱: ۱۳).

تصویر ۵. کتیبه لوحی شمسه سقف ضریح آفتاب.

در کاربندی ها مقرنس زیر سقف (در اطراف اسماء الحسنی) کتیبه های لوحی چهارضلعی از اسماء چهارده معصوم (ع) بر روی مقرنس ها به رنگ طلایی بر زمینه های سبز به شیوه معرق خاتم اجرا شده است (تصویر ۴). خط این کتیبه ها ثلث است و بر دو کرسی سوار می باشد. متن این چهارده کتیبه عبارت اند از «محمد رسول الله، علی ولی الله، فاطمه الزهرا، حسن المجتبی، حسین سیدالشهدا، ابوالحسن زین العابدین، محمدالباقر، جعفرالصادق، موسی کاظم، علی الرضا، محمدالجواد، علی الهادی، حسن العسکری، مهدی القائم الحجه» استفاده از نام چهارده معصوم (ع) در این ضریح تمسک جستن به ائمه در لحظات زیارت امام رضا (ع) را یادآور می شود.

تصویر ۶. کتیبه طوماری متعکس (مثنی) الله در پیشانی ضریح آفتاب در داخل.
(منبع: روابط عمومی آستان قدس رضوی)

سپس در اطراف این مقرنس ها در چهار گوشه سقف ضریح در زمینه های از گل های ختایی پنج پر، کتیبه لوحی «سبحان الله، الحمدالله» (تصویر ۵) به خط ثلث در دو کرسی در قاب شمسه اجرا شده است؛ در ذکر «سبحان الله» تسبیح به معنای منزه و مبرا و پاک و مقدس دانستن خداوند است از هر نقص و نیاز و شریک و هر امری که سزاوار خداوند نیست. در ذکر «الحمدالله» حمد در لغت به معنای ستایش کردن و نقیض ذم (مذمت کردن) است. این دو مفهوم در اکثر آیات قرآن و اذکار نماز و ادعیه و... همراه هم ذکر شده و کامل کننده هم محسوب می شوند این اذکار علاوه بر این که در فرایض یومیه بارها تکرار می شوند به طور مستحبی نیز سفارش شده و از اصلی ترین اذکار در اسلام محسوب می شوند امام علی (ع) در روایتی در مورد جایگاه ویژه حمد و تسبیح می فرمایند: التسبیح نصف المیزان و الحمد لله یملأ المیزان؛ «تسبیح» نصف میزان است و «حمد» میزان را پر می کند (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۵۰۶).

در زیر سقف (در پیشانی ضریح از داخل) بزرگ ترین قطعه خاتم به شیوه معرق خاتم قرار گرفته است (تصویر ۶)؛ کتیبه ای طوماری از تکرار نام «الله» در زیر سقف ضریح با طراحی منحصر به فردی از هلالی های حرف «ل، ه» در کلمه «الله» دیده می شود.

عنوان مقاله: مطالعه کتیبه های پنجمین ضریح حرم مطهر امام رضا (ع)

این کتیبه به خط ثلث مثنی (متعکس) اجرا شده که تباین فرم منحصر به فردی در بخش زیرین و بالای کلمه الله ایجاد شده است لفظ جلاله «الله» که آن را در فارسی به «خدا» ترجمه می‌کنند، اسم خاص و جامع‌ترین نام‌های خدا است. حضرت علی (ع) در بیان معنای «الله» فرموده‌اند: «الله» مفهومیست، معبودی است که خلق در او حیران‌اند و به او عشق می‌ورزند، الله همان کسی است که از درک چشم‌ها، مستور است و از افکار و عقول خلق محجوب (شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۲۱).

تصویر ۷. کتیبه الله اکبر در حاشیه شمشه‌های خاتم.
(منبع: روابط عمومی آستان قدس رضوی)

نوارهای عمودی حاوی گره هشت و چهار لنگه حدفاصل پنجره‌های داخل ضریح اجرا شده است که در حاشیه آن کتیبه طوماری با متن «الله اکبر» به خط معقلی، اوج ظرافت هنر خاتم‌کاری را نشان می‌دهد (تصویر ۷). ذکر «الله اکبر» (خداوند بسیار بزرگ است) از نظر روایات اهل بیت (ع) دارای جایگاه ویژه است؛ ذکر برجسته حضرت حق است و دارای ثواب بسیار است در مورد معنای «الله اکبر» تفاسیر متعددی وجود دارد مناسب‌ترین تفسیر می‌توان گفت یکی از آن معانی این است که خدا بالاتر از آن است که توصیف شود (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۴: ۶۶).

کتیبه‌ی واقف ضریح آفتاب در لولای در ورودی در داخل ضریح آمده است که پنجره‌ای در بالای سر حضرت است. این تنها کتیبه نستعلیق ضریح فعلی می‌باشد (تصویر ۸) که متن کتیبه به این شرح است «بسم الله الرحمن الرحیم با سپاس فروان به پیشگاه خداوند منان و عرض سلام و تحیت و ارادت به ساحت مقدس حضرت بقیه الله اعظم امام العصر و الزمان (عجل الله تعالی فرج الشریف) در عهد حاکمیت جمهوری اسلامی در سایه رهبری و ولی شیعیان که به نام حضرت امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب (علیه السلام) مزین است در تاریخ شانزده اسفند ۱۳۷۹ هجری شمسی عید سعید قربان دهم ذی‌الحجه ۱۴۲۱ق این ضریح شریف بر مضع مطهر امام ابوالحسن علی بن موسی‌الرضا نصب گردید» این کتیبه تنها قطعه طلائی داخل ضریح می‌باشد که بر روی لولای درب ورودی ضریح قلم‌زنی شده است. از ویژگی‌های بصری این کتیبه طلائی گردش کلمات و حروف آن در جهت افق و القای سکون و آرامش می‌باشد.

تصویر ۲. کتیبه احداثیه بر لولای در ضریح.
(منبع: روابط عمومی آستان قدس رضوی)

کتیبه‌های بیرون ضریح

تاج ضریح با کتیبه لوحی^{۱۵} مذهبی^{۱۶} مشبک «الله» به صورت آینه‌ای مزین شده است. کشیدگی «الف» در کلمه «الله» و

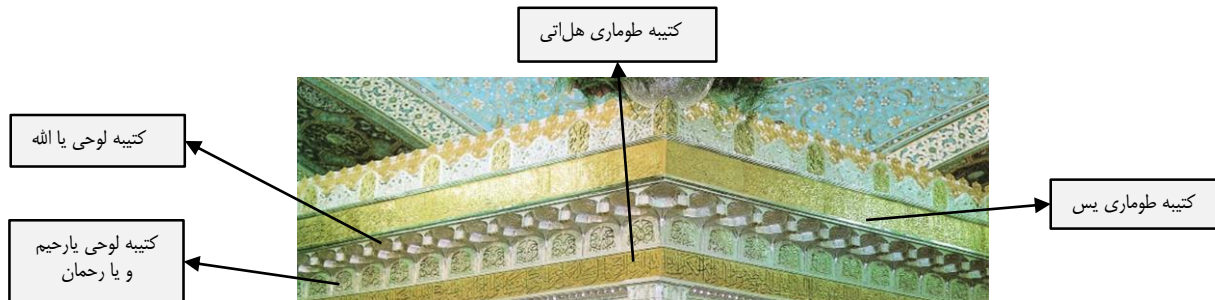
^{۱۵} رجوع به پانوش شماره ۱۷

^{۱۶} مجموعه کتیبه‌ها را از نظر مضمونی می‌توان به ۴ دسته تقسیم کرد: ۱- کتیبه‌های دینی حدیثی، دعایی، اسماء الحسنی (اسماء الله، اسماء ائمه اطهار، قرآنی و...) ۲- کتیبه‌های واقف و بانی ۳- کتیبه‌های تزئینی ۴- کتیبه‌های نمادین (موسوی لرو و یاقوتی، ۱۳۹۳: ۱۰۸).

تطابق این دو حرف در هر کتیبه به صورت آینه‌ای القاکننده استواری است (تصویر ۹) تکرار این ۴۰ کتیبه ثلث طلایی در دورتادور ضریح به صورت انتقالی یکی پس از دیگری آهنگ بصری متناوب (ریتم)^{۱۷} چشم‌نوازی را ایجاد کرده و حدفاصل بین هر یک، کتیبه‌ای از نام مقدس «محمد» به صورت آینه‌ای با نقوش اسلیمی از جنس نقره به صورت مشبک پر شده است. نام حضرت «محمد (ص)» در تاج ضریح همگام نام مقدس «الله» در طبقه دوم تاج ضریح نمایانگر پیامبری حضرت محمد (ص) به عنوان اولین پیام‌آور دین اسلام در کنار نام خداوند آمده است. تعداد ۴۰ عدد کتیبه بی‌معنی نیست، واژه اربعین به معنای چهل، در چهار آیه قرآن کریم آمده است.

تصویر ۹. کتیبه‌های موجود بر تاج‌های ضریح در سقف.
(منبع: نگارندگان)

تصویر ۱۰. کتیبه‌های موجود بر پیشانی ضریح.
(منبع: نگارندگان)

زیر تاج، دو کتیبه طوماری^{۱۸} در قسمت بالای ضریح وجود دارد (تصویر ۱۰). کتیبه طوماری مطلا به خط ثلث مزین به سوره یس و دارای طول ۱۷/۷۶ متر و عرض ۱۸ سانتی‌متر (تصویر ۱۱) که مانند نواری پیشانی ضریح را در بر گرفته است. در خصوص خط ثلث به کاررفته در این کتیبه می‌توان بیان کرد که فشردگی حروف، کشیدگی و بلندی «الف» و «لام»‌ها نمایان است. تکرار کشیدگی حروف به صورت عمودی باعث القای استواری و ایستایی شده است. کلمات برهم سوار و روی یکدیگر نگاشته شده‌اند به گونه‌ای که حروف به یکدیگر متصل و یکپارچه می‌نمایند. بر مبنای ترکیب خطوط در کتیبه‌نگاری، خط کتیبه مذکور ثلث

^{۱۷} استمرار بصری یا احساس جنبش موزون حاصل از تکرار منظم یک یا چند عنصر، ریتم در کار هنری نقشی بااهمیت دارد زیرا وسیله اصلی سازمان دادن و متحد کردن اجزاء مختلف ترکیب‌بندی است (پاکباز، ۱۳۷۸: ۲۷۹).

^{۱۸} به‌طور کلی کتیبه‌ها را از نظر گونه شناسی و مضمون آن می‌توان مورد بررسی قرار داد. کتیبه‌ها را از نظر گونه شناسی در ۳ محور کلی قرار دارند: ۱- قاب ۲- قلم کتابت (نوع خط) ۳- مضمون؛ قاب: منظور از قاب کتیبه، ساختار کلی و شکل قاب آن است که با بسترش، یعنی عناصر معماری، ارتباط صوری متناسبی برقرار می‌کند، قالب کلی کتیبه‌ها فارغ از نوع خط و محتوا به سه دسته تقسیم می‌شود:

۱. کتیبه طوماری: منظور کتیبه‌های است که همچون نواری بلند بر گرداگرد عناصر مختلف معماری قرار می‌گیرند.

۲. الواح کتیبه: این دسته از کتیبه‌ها در قابی از لچک، ترنج و گره‌های چندضلعی، به صورت مزدوج و متقارن قرار می‌گیرند.

۳. قاب بست‌ها: کتیبه‌های با متن کوتاه که در قابی مربع و مستطیل به صورت مکرر در بنا نصب می‌شود (صحرگرد، ۱۳۹۳: ۷۸-۸۱).

مقترن^{۱۹} می‌باشد. خوشنویسی این نوع کتیبه‌نگاری به دوره صفوی برمی‌گردد و به دلیل قرار گرفتن کامل متن کتیبه در قالب و محل مدنظر تا حدی از خوانش کتیبه کاسته، متفاوت با کتابت اصلی خط ثلث می‌باشد.^{۲۰} زمینه و فضاهای خالی این کتیبه به وسیله اعراب و علائم مزین شده است. تمامی کتیبه‌های ضریح به خط استاد محمد موحد نگاشته و توسط استاد خدادادزاده اصفهانی به شیوه جُنده کاری^{۲۱} قلم‌زنی شده است. سوره یس در مکه نازل شده و دارای ۸۳ آیه می‌باشد و به نام اولین آیه‌اش که از حروف مقطعه است، نام‌گذاری شده. مطالب این سوره بر محور عقاید است که تعلیم آن به فرزندان و قرائت آن و هدیه کردن ثوابش بر مردگان سفارش شده است. این سوره با گواهی خداوند به رسالت پیامبر اسلام آغاز و با بیان رسالت سه تن از پیامبران الهی ادامه می‌یابد. در بخش‌های از این سوره، به عظمت پروردگار در هستی به‌عنوان نشانه‌های توحید اشاره شده و در بخشی دیگر مسائل مربوط به معاد، سؤال و جواب در دادگاه قیامت و ویژگی‌های بهشت و دوزخ مطرح شده است. در روایات از این سوره به‌عنوان «قلب قرآن» یاد شده است (مسائلی، ۱۳۳۷: ۵۵). مراد از کلمه «یس» بر اساس آیات و روایات حضرت محمد (ص) می‌باشد و «سلام علی آل یس» یعنی «سلام علی آل محمد (ص)» که سلام علی آل یس بر سنگ‌قبر کنونی امام رضا (ع) کتابت شده است، توجه به تفسیر این سوره اهمیت آن روشن می‌گردد (صالحی و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۶). دلیل استفاده از این سوره در کتیبه‌های این ضریح و دیگر ضریح‌ها تأکید این سوره بر اصول سه‌گانه دین (نبوت، امامت، معاد) و اهمیت رسول خدا و خاندان مطهرش در میان آیات می‌باشد.

تصویر ۱۲. بخشی از کتیبه هل‌اتی.
(منبع: نگارندگان)

دیگر کتیبه ثلث طوماری، سوره هل‌اتی (انسان) با طول ۱۶/۷۹ و عرض ۱۴ سانتی‌متر می‌باشد (تصویر ۱۲). از ویژگی‌های خط این کتیبه طوماری دوطبقه^{۲۲} کشیدگی در الف و لام‌ها^{۲۳} و کشیدگی حروف «ن» و «ک» است. اتصالاتی بین کرسی اول با کرسی دوم دیده می‌شود که به‌واسطه برخی از حروف مانند حرف «ع» در کلمه علیما و «ه» در الله کرسی دوم به وجود آمده، به‌گونه‌ای که انگار

^{۱۹} ممکن است نام‌های دیگری نیز بشود برای چنین کتیبه‌هایی در نظر گرفت؛ مثلاً مهدی مکی نژاد «کتیبه ثلث پیچیده» را برای چنین کتیبه‌هایی برگزیده است، اما اصطلاح «مقترن» سابقه تاریخی دارد و در گذشته برای انواع خطوطی که به‌هم پیچیده و متصل بودند، استفاده می‌شد (صحرارگد، ۱۳۹۱: ۵۰).

^{۲۰} «در اکثر آثاری که به دست خوشنویسان کتابت شده تأثیر خوشنویسی بر کتیبه‌ها را بیش‌تر در نحوه کتابت مفردات باید جست. زیرا چنان‌که در آثار مشخص است ترکیب‌بندی اغلب کتیبه‌های ثلث به‌ویژه آثار سده هشتم هجری به بعد تفاوت‌هایی بنیادی با ترکیب‌بندی آثار خوشنویسی و کتابتی ثلث دارد. مهم‌ترین تفاوت در چندطبقه بودن ترکیب‌بندی کتیبه‌هاست که در خوشنویسی معمولاً چنین ترکیب‌بندی وجود ندارد. این ویژگی از مهم‌ترین ویژگی‌های کتیبه‌نگاری ثلث است. به نظر می‌رسد این ویژگی از اصول اصلی کتیبه‌نگاری در سده نهم هجری به شمار می‌رفته زیرا سراج شیرازی در رساله تحفه‌المحبین در ذیل معرفی قلم‌ها از قلم کتابه یاد کرده و برخی از قواعد کتابت را در آن شرح داده است» (صحرارگد و شیرازی، ۱۳۸۹: ۵۶).

^{۲۱} شیوه برجسته: اختلاف سطح بین موضوع و زمینه بسیار زیاد است و هنرمند برای آن که بتواند بدون اشکال آن را انجام دهد از دو جهت یعنی از پشت‌ورو به فلز ضربه می‌زند برای این منظور فلز موردنظر را دو بار و از دو جهت به‌صورت جداگانه قیر می‌گیرند که به این شیوه جُنده کاری نیز می‌گویند (یاوری، ۱۳۸۷: ۵۱).

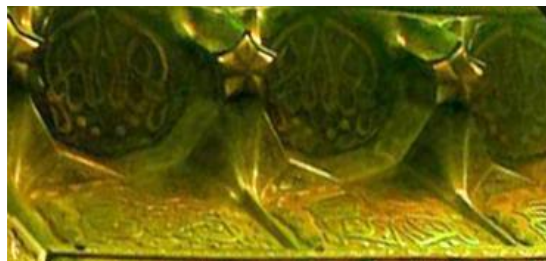
^{۲۲} کتیبه‌های طوماری دوطبقه و سه‌طبقه: در بیش‌تر کتیبه‌های دوره تیموری و پس‌از آن، متن را بر دو یا حتی سه مرتبه کرسی نوشته‌اند. با این کار هم تمام عرض کتیبه با نوشته پر می‌شود و هم اینکه در طول محدود یک کتیبه کلمات بیش‌تری را می‌توان گنجانند. چنانچه در عرض کتیبه به‌طور منظم متن بر دومرتبه کرسی نوشته شده باشد، آن را کتیبه ثلث دوطبقه و اگر بر سه مرتبه کرسی مجزا استوار شده باشد، سه‌طبقه می‌گوییم (صحرارگد، ۱۳۹۱: ۴۹).

^{۲۳} نوشتن متن کتیبه در چند طبقه به‌طوری‌که در هر طبقه قواعد کرسی‌بندی ثلث رعایت شود، برای این کار لازم است که الف‌ها و حروف عمودی بلندتر از اندازه کتابتی باشد (صحرارگد، شیرازی، ۱۳۸۹: ۵۹).

حروف در هم گره خورده‌اند و علاوه بر اتصال دو کرسی، ایجاد تعادل و ترکیب‌بندی افقی در کتیبه شده است. این نوآوری باعث شده که بعد از اجرای قلم‌زنی جنده‌کاری حروف و کلمات کتیبه به صورت یکپارچه برجسته شود. اثر مزبور به وسیله اعراب و علائم در زمینه تزئین شده و خوانایی آن از کتیبه طوماری سوره یس بیشتر است. سوره انسان در مدینه نازل شده و دارای ۳۱ آیه می‌باشد و در این سوره از پنج موضوع سخن به میان می‌آورد، آفرینش انسان و خلقت او از نطفه و سپس هدایت و آزادی اراده او، سخن از پادشاه ابرا و نیکان که شأن نزول خاصی مرتبط با اهل بیت (ع) دارد، دلایل استحقاق این پادشاه، اهمیت قرآن و طریق اجرای احکام آن، حاکمیت مشیت الهی (در عین مختار بودن انسان) است. در کتاب ترجمه بیان السعاده فی مقامات العباده در مقام تفسیر سوره انسان از زبان رسول خدا آورده است که علاوه بر مدح امام علی (ع) بر جانشینی ایشان اشاره دارد (صالحی و دیگران، ۱۳۸۵: ۲۷). دلیل استفاده از این سوره بر روی ضریح و دیگر اماکن مذهبی اشاره روشن این سوره بر حق بودن امامت ائمه (ع) برای امامت است، به همین منظور این سوره در میان شیعیان محبوبیت بسیار دارد.

بین دو کتیبه طوماری، مقرنسی وجود دارد که داخل مقرنس به دو کلمه «یا الله» متعکس^{۲۴} محرابی شکل مزین شده است (تصویر ۱۳) مجموع این کتیبه‌ها ۷۸ عدد می‌باشد که در اضلاع مستطیلی شکل ضریح ۲۱ و در اضلاع مربعی شکل ۱۸ است. اطراف این کتیبه با گل‌های پنج پر کوچکی بر روی نقره، طلاکوبی شده‌اند.

زیر این مقرنس‌ها کتیبه‌های یارحیم و یا رحمان به خط ثلث به شیوه تزئینی متعکس، یکی در میان با ترکیب بصری متفاوت

تصویر ۱۳. کتیبه «یاالله» متعکس.
(منبع: نگارندگان)

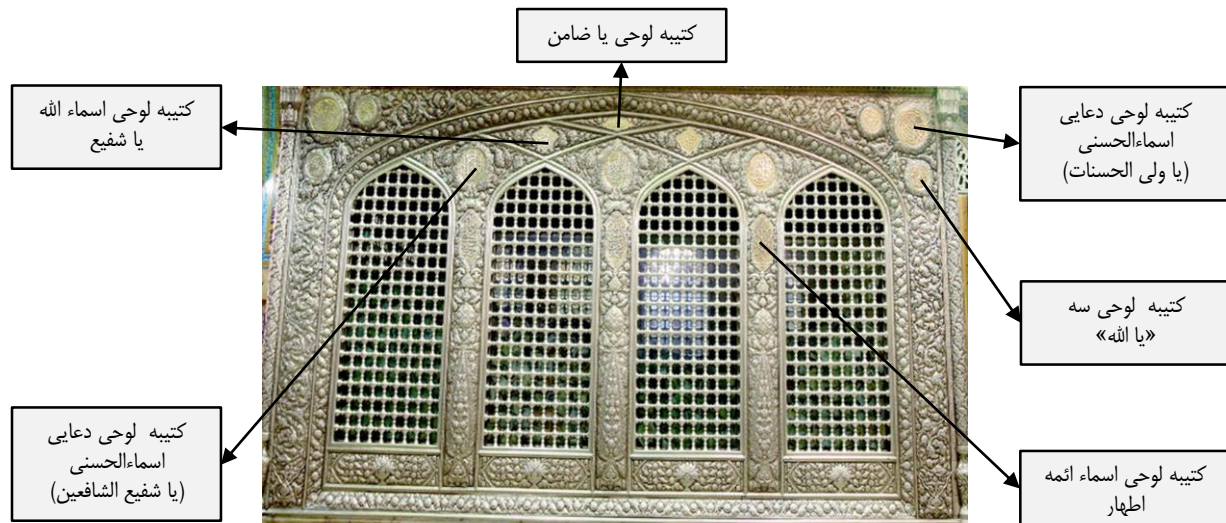

تصویر ۱۴. کتیبه‌های یارحمن یارحیم.
(منبع: نگارندگان)

ولی متشابه قرار دارد (تصویر ۱۴) مجموع این کتیبه‌ها ۷۸ عدد می‌باشد که هم تعداد کتیبه‌های «یا الله» داخل مقرنس‌های ضریح است. این کتیبه‌ها در جوار یکدیگر به صورت نواری در زیر مقرنس‌ها بین دو کتیبه طوماری (سوره یس و هل‌اتی) گرداگرد ضریح را در برگرفته‌اند. انتهای الف‌ها در کلمه «یا» به داخل برگشته است ولی برخلاف کتیبه‌های لوحی یا الله داخل مقرنس‌ها اتصال با حروف داخل ندارد و در «یارحمن» انتهای حرف «الف» در «یا» ایجاد یک گره تزئینی کرده است. شیوه اجرای این کتیبه جنده‌کاری بر روی نقره و طلاکوبی آن است علت استفاده از این اسماء خداوندی اشاره به بخشایش و رحمت بی‌شمار او دارد که زائر از این رحمانیت بیکران خداوندی غافل نشود. در معنای الرحیم گفته‌اند خداوند به مؤمنان رحیم و مهربان است کفار را از این رحمت بهره‌ای نیست. مداومت بر این اسماء برای برآورده شدن حوائج دنیا و آخرت نافع است (کاشانی، ۱۳۸۴: ۴۹-۶۰).

در هر ضلع ضریح پنجره‌های بافرم قوس جناغی وجود دارد که با گوی و ماسوره نقره پر شده است. هر دو پنجره در قوس جناغی بزرگ‌تر (جناغی دوم) به هم می‌رسند و در نهایت به قوس جناغی بزرگ ختم می‌شوند (جناغی چهارم) قوس جناغی چهارم در ضلع‌های مستطیلی وجود دارد که در کنار قوس جناغی اصلی (چهارم) لچکی‌ها طراحی شده‌اند (تصویر ۱۵).

^{۲۴} متعکس یا برگردان یا متنی یا متقابل، در اصطلاح خطاطان عثمانی «آینه‌ای»، نوشتن آینه‌گون یا سامان دادن عبارت هم‌زمان از راست به چپ و از چپ به راست، به طوری که شکل نهایی صورتی زیبا ایجاد کند (کاوسی و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۹۳).

تصویر ۱۵. کتیبه‌های موجود در بدنه ضریح آفتاب
(منبع: روابط عمومی آستان قدس رضوی)

در لچکی‌های ضریح، سه کتیبه لوحی دایره‌ای شکل در مرکز گل آفتابگردان به نماد شمس‌الشموس^{۲۵} قرار دارد. دو کتیبه کوچک و متقارن با سه کلمه «یا الله» به خط ثلث تزئین شده است (تصویر ۱۶) که در مجموع هشت کتیبه دایره مزین به تعداد بیست و چهار کلمه «یا الله» نقش بسته است. ترکیب‌بندی این کتیبه به صورت مدور و متمرکز می‌باشد. از ویژگی‌های ثلث کتیبه مذکور وجود نقاط دایره‌ای و فاقد اعراب و علائم بودن حروف است. شیوه اجرای این اثر به صورت جنده‌کاری و نقره‌کوبی بر روی طلاست که زمینه را گل‌های ختایی ریزی به شیوه عکسی^{۲۶} پوشانده‌اند.

تصویر ۱۶. کتیبه لوحی دایره‌ای الله لچکی ضریح آفتاب.
(منبع: نگارندگان)

تصویر ۱۷. کتیبه لوحی اسماء‌الحسنی ضریح آفتاب
(منبع: آرشیو خصوصی نگارندگان)

هشت گل آفتاب‌گردان بزرگ به اسمای حسنی مزین و ترکیب‌بندی کتیبه، اریب و افقی است. زمینه این اثر همانند کتیبه «یا الله»ها به شیوه عکسی با گل‌های ختایی به‌ویژه پنج پر آراسته شده است (تصویر ۱۷). این ترکیب‌بندی بر «الف» و «لام» کشیده در دو سمت و کشیدگی حروف افقی در مرکز متمرکز شده است با این مضامین یا ولی الحسنات (ای

^{۲۵} از القاب امام رضا (ع)

^{۲۶} شیوه عکسی: با ایجاد سایه و خط در زمینه موضوع را نشان می‌دهند. هیچ‌گونه اختلاف سطحی بین موضوع و زمینه مشاهده نمی‌شود (یاوری، ۱۳۸۷: ۵۱).

خداوندی که نهایت خوبی‌ها و زیبایی‌ها و پایان و نیکی رسان به خلق می‌باشید) منبع ارجاع این مدح خداوندی دعای معراج و جوشن کبیر است (شعرا: ۸۰) (سبزواری، ۱۳۰۴: ۲۹۸-۳۰۴). یا رافع الدرجات (مؤمن: ۱۵) به معنی (خداوندی که درجات بندگان مؤمن را بالا می‌برد) مفهوم این عبارت در آیه ۱۱ سوره مجادله نیز آمده است (شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۰: ۶۶). یا منزل البرکات (فرو فرستنده برکات) برکت به معنای پایداری خیر الهی در چیزی و رشد و افزایش آن است (خلاصه‌ای از سخنان حجت‌الاسلام قرائتی). یا قاضی الحاجات (ای خداوندی که برآورده‌کننده حاجاتی) قاضی به معنی حکم کننده است و قاضی الحاجات حکم کننده بر آوردن حاجات، در عامه مردم این باور وجود دارد که اگر ۱۱۹ بار یا قاضی الحاجات را ذکر بگویم حاجت‌روا می‌شوم این ذکر در دعای جوشن کبیر آمده است (کاشانی، ۱۳۸۴: ۲۳۵). یا مجیب الدعوات (ای خداوند یگانه اجابت کننده دعاها) این ذکر در دعای جوشن کبیر آمده است. یا غافر الخطیئات (و ای خداوندی که بخشنده لغزش‌ها و خطاهای خلقی) منبع ارجاع این اسماء خداوندی در دعای معراج و دعای جوشن کبیر می‌باشد. یا راحم العبرات به معنی (ترحم کننده بر اشک‌ها) در دعای عبرات و دعای جوشن کبیر آمده است (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۴۲۹-۳۷۸) و یا مقیل العثرات به معنی (خداوندی که گناهان مرا اقاله می‌کند) (آیتی، ۱۳۹۱: ۲۵۹). به‌طور کلی استفاده از صفات خداوند در کتیبه‌نگاری اسلامی رایج است استفاده از صفات خداوند در اماکن مذهبی به برقراری ارتباط زائر با مکان و خداوند کمک شامخی می‌کند، قرآن کریم می‌گوید «خداوند به همه صفات کمال متصف است»: له الاسماء الحسنی (حشر: ۲۴) نیکوترین نام‌ها و بالاترین اوصاف از آن اوست؛ و له المثل الاعلی فی السماوات و الارض (روم: ۲۷) «صفات والا در سراسر هستی خاص اوست»؛ از این‌رو خداوند حی است، قادر است، بیناست، شنواست، بخشنده است، حکیم است و... هیچ صفت کمالی نیست که در او نباشد. دسته اول که صفات کمالی است و خداوند به آن‌ها متصف است «صفات ثبوتیه» نامیده می‌شود و دسته دوم که از نقص و کاستی ناشی می‌شود و خداوند از اتصاف به آن‌ها منزّه است «صفات سلبیه» نامیده می‌شود.

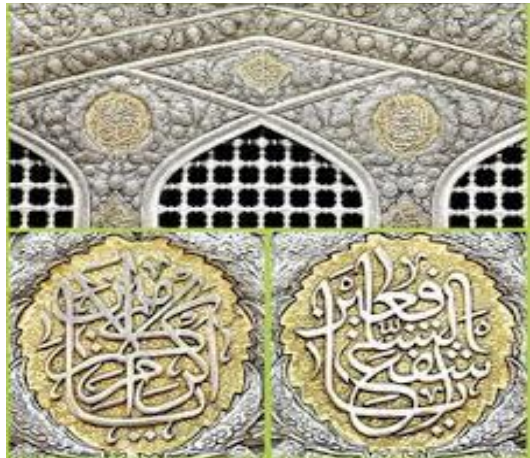
حداصل پنجره‌ها، بر روی ستون هر پنجره کتیبه‌ای ترنجی است. این ده کتیبه ترنجی دربرگیرنده شهادتین شیعی و نام ائمه اطهار به ثلث است (تصویر ۱۸) شامل لاله‌الله، محمد رسول‌الله، علی ولی‌الله، فاطمه‌الزهرا، حسن المجتبی، حسین سیدالشهدا، ابوالحسن زین‌العابدین محمدالباقر، جعفرالصادق، موسی‌الکاظم، علی‌الرضا، محمدالجواد، علی‌الهادی، حسن‌العسکری و مهدی القائم الحجّه. این کتیبه‌ها دارای سه تا چهار کرسی است که در هر طبقه یک کلمه و کلمات روی هم سوار و گره‌خورده‌اند. وجود این اتصالات در حروف و کلمات باعث یکپارچگی و چشم‌نوازی سطح برجسته شده که خوانایی قابل‌تحسینی دارد. شهادتین به معنای «دو گواهی» عبارت است از دو عبارت: «أشهد ان لا اله الا الله به معنای «گواهی می‌دهم، خدایی جز خدای یگانه الله نیست» و «أشهد

تصویر ۱۸. کتیبه‌های لوحی اسماء ائمه اطهار در بدنه ضریح. (منبع: نگارندگان)

انّ محمداً رسول الله به معنای «گواهی می‌دهم، همانا محمد پیامبر خداست». فرد با گفتن این دو جمله مسلمان می‌شود. به شرطی که آگاهانه و نه از سرِ اکراه و اجبار این عبارات را بگوید؛ بنابراین این دو جمله علاوه بر ارزش اعتقادی دارای ارزش حقوقی است. البته این عبارات تنها زمانی ارزش معنوی دارد که فرد معنی و استدلال آن‌ها را بداند و برای قربت به خدا مسلمان شود. همچنین مسلمانان در رکعت دوم و آخر در تمامی نمازها شهادتین را تکرار می‌کنند. شهادت ثلثه (شهادتین شیعه)، یعنی سومین گواهی دادن، که بعد از شهادتین (دو گواهی دادن: شهادت دادن به توحید و نبوت)، شهادت دادن به امامت و ولایت علی بن ابی‌طالب است. مراجع تقلید شیعه هم معتقدند «أشهد انّ علیاً ولی‌الله» جزء شهادتین اسلام و نیز جزء

تشهد و اذان نیست (شیرازی، ۱۳۶۷: ۲۵۷). در مورد اسلام آوردن، از دیدگاه شیعیان برای مسلمان شدن شهادتین کافی است، پس از شهادتین نام دوازده امام شیعه همراه نام مطهر حضرت فاطمه (ص) بر روی ستون‌های پنجره‌های ضریح آفتاب نشانه‌ای بارز از اشاعه هنر شیعی در ساخت و طراحی ضریح آفتاب می‌باشد، علت مسلم استفاده از متن این کتیبه بر ضریح آفتاب این امر است که زائر در گردش و زیارت امام رضا (ع) مجدد ذکر مسلمان شدن را تکرار و بر ۱۲ امام و حضرت فاطمه (ص) تمسک می‌جوید.

تصویر ۱۹. کتیبه های لوحی اسماء الحسنی اطهار در بدنه ضریح. (منبع: نگارندگان)

درست بالای این ترنج‌ها، زیر نوک قوس جناغی دوم، کتیبه‌هایی درون گل‌های آفتاب‌گردان کتابت شده است. فرم این کتیبه چون برگی بزرگ و پهن است که در ۱۰ کتیبه (تصویر ۱۹) کتابت و قلم‌زنی گردیده است، خط این کتیبه‌ها به شیوه کتیبه طوماری پس به خط ثلث و فاقد کرسی می‌باشد (ثلث مقترن) و کشیدگی در «الف» و «لام» و گره خوردن و روی هم قرار گرفتن کلمات نمودی از آن است. «الف»ها در این کتیبه‌ها کشیده‌تر و گاهی متصل به اعراب و نقاط دیده می‌شوند. متن کتیبه مذکور اسماء الحسنی (صفات خداوند به همراه کلمه ندا «یا» در اول تمامی عبارات بیشتر این صفات را مناجات گونه جلوه می‌دهد) شامل یا احکم الحاکمین (عادلترین داوران) (تین: ۸)، یا احسن الخالقین (بهترین خلق‌کنندگان)، یا ارحم الراحمین (مهربان‌ترین مهربانان) ۴ مرتبه در قرآن وارد شده است و هر ۴ مرتبه

از زبان چهار پیامبر است (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴: ۴۱۹)، یا اطهر الطاهیرین (ای منزه‌ترین منزهان)، یا البصر الناظرین (بیناترین بینایان)، یا العدل العادلین (عادلترین عادلان)، یا سمیع السامعین (ای از همه شنوندگان شنونده‌تر)؛ یکی از اذکار شریفی که هفتاد فضیلت برای آن بیان شده که از جمله آن‌ها بشارت و مؤذنه به مؤمن در حال مردن است ذکر شریف ذیل است: یا اسمع السامعین و یا ابصر الناظرین و یا أسرع الحاسبین، یا ارحم الراحمین یا احکم الحاکمین (ای شنواترین شنوایان و ای بیننده‌ترین ناظران و ای سریع‌ترین حسابگران، ای بخشنده‌ترین بخشندگان، ای محکم‌ترین و دقیق‌ترین حاکمان) را در برمی‌گیرد. تعداد این کتیبه‌ها نیز بی‌معنا نیست عدد ده یکی از اعدادی است که بزرگان عالم از آن استفاده شایانی برده‌اند، برای مثال امام صادق (ع)

تصویر ۲۰. کتیبه اسماء الله در بدنه ضریح آفتاب. (منبع: نگارندگان)

فرمودند: امام ده خصلت دارد: از گناه، معصوم است، تصریح به نام او، از پیغمبر رسیده است، از همه مردم دانشمندتر است، از همه مردم پرهیزگارتر است، به تعبیر قرآن از همه داناتر است، امام پیشین، آشکارا او را وصی خود قرار داده است، معجزه و دلیل دارد، چشمانش می‌خوابد ولی دلش بیدار است، سایه ندارد، از پشت سرش مثل پیش رو، می‌بیند.

بالتر از این کتیبه‌ها در مرکز قوس جناغی سوم ترنجی قرار دارد که شش کتیبه (تصویر ۲۰) با یا کریم، یا شفیع، یا جواد، یا رئوف، یا سمیع، یا رضی زینت یافته‌اند. خط ثلث آن در دو کرسی به تحریر درآمده است. کشیدگی حروف با توجه به فرم قاب از دیگر ویژگی‌های این کتیبه به شمار می‌رود. نقاط در این کتیبه به صورت دایره است و زمینه این کتیبه نیز به شیوه عکسی دارای گل‌های ختایی ریزی است علاوه بر موارد ذکر شده در استفاده از اسماء الحسنی در کتیبه‌نگاری اسلامی می‌توان در ارائه مفاهیم

عنوان مقاله: مطالعه کتیبه‌های پنجمین ضریح حرم مطهر امام رضا (ع)

این شش اسم الهی چنین ذکر کرد یا کریم (بخشنده و بزرگوار)، صفت «کریم» یکی از صفات الهی و به معنای شرافت و بزرگواری و گذشت از گناهان بندگان است (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۵: ۱۷۱-۱۷۲)؛ در روایات نیز یکی از القاب پیامبر اسلام (ص) «کریم» نام برده شده است (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۶: ۱۳۰). یا شفیع (شفاعت کننده)، واژه «شفاعت» در مورد «طلب بخشش گناه کسی، از سوی فرد باشخصیتی» خداوند نزد خود برای بندگان شفاعت می‌کند و این بالاترین مرحله بزرگواری است (شیرازی، ۱۳۰۵: ۳۳۹-۳۳۱/۲۸۷). یا رضی از نظر لغوی به معنی خوشنود، راضی است اما مفهوم اصلی یا رضی (راضی بودن پروردگار از بندگان است) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹: ۳۷۶). یا رئوف (رحمت و مهربانی بیشتر و شدیدتر) عده‌ای آن را به معنای «رحمت مطلق» گرفته‌اند؛ از اسمای حسنا الهی بوده و در قرآن ۱۱ بار تکرار شده و در بیشتر موارد، همراه صفت «رحیم» آمده است (بقره: ۱۴۳ و ۲۰۷، آل عمران: ۳۰، توبه: ۱۱۷ و ۱۲۸، نحل: ۷ و ۴۷، حج: ۶۵، نور: ۲۰، حدید: ۹، حشر: ۱۰) (اصفهانی، ۵۰۶ ق: ۲۱۳). یا جواد (سخاوتمند و دست‌باز)، اسم نودم از اسماء الحسنی الهی و به معنی کسی که بدون سؤال عطا می‌فرماید (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۸۸). یا سمیع شیخ صدوق سمیع را این‌گونه معنا کرده‌اند: یک معنای آن این است که شنوای وجود داشته باشد او شنوده است و معنای دیگر آن این است که شنوده دعا یعنی پذیرنده دعاست. صاحب مفردات می‌گوید: سمیع و السمع حس شنوایی در گوش که صداها را درک می‌کند، فعل آن سمع یعنی شنیدن است و هرگاه خدای تعالی را با کلمه‌ای سمیع توصیف کنی مثل (سمیع- سامع) مقصود علم و آگاهی خداوند به مسموعات و پاداش به آن‌هاست تصدیق این سخن در (آل عمران: ۱۸۱ و نمل: ۱۸۰) آمده است (اصفهانی، ۵۰۶ ق: ۲۸۳).

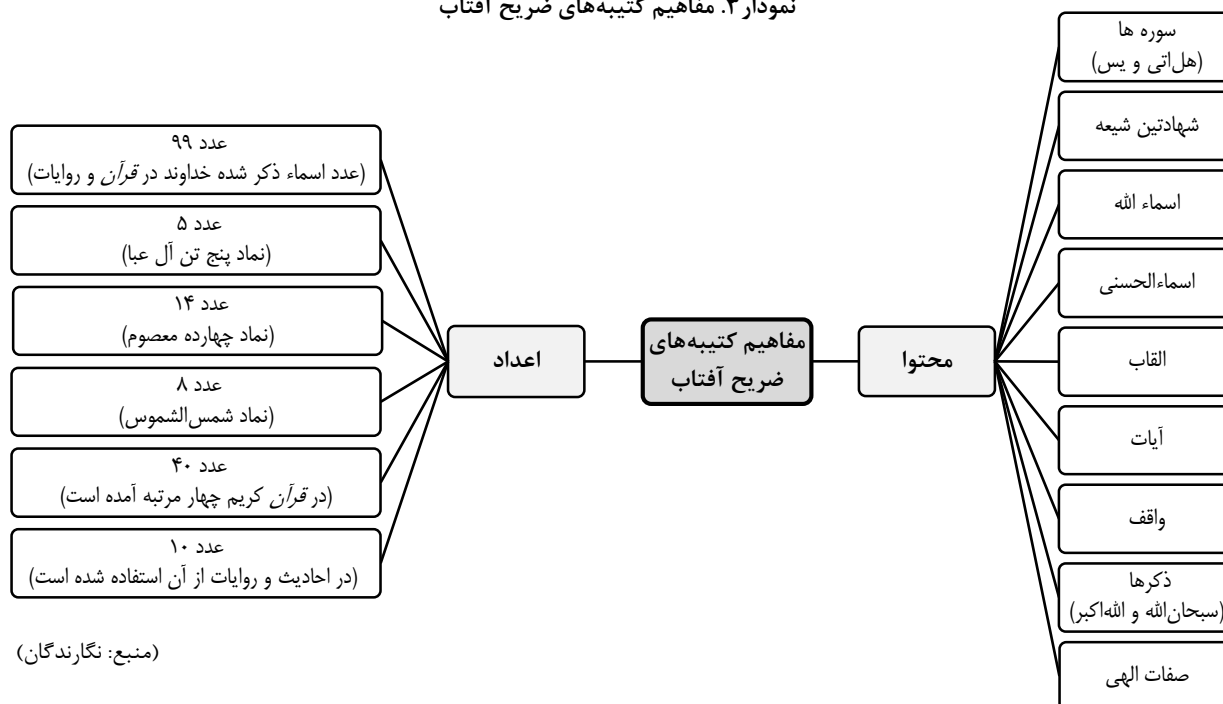
تصویر ۲۱. کتیبه القاب امام رضا (ع) در بدنه ضریح. (منبع: نگارندگان)

در تاج قوس جناغی آخر و چهارم ضلع جنوبی یک کتیبه لوحی ترنجی یا ضامن به ثلث نوشته شده است. همانند قالب همین کتیبه با متن «یا نور» در ضلع شمالی آمده است (تصویر ۲۱) و ترکیب‌بندی بصری افقی دارد. دور حروف آن نسبت به دیگر کتیبه‌ها بیشتر می‌باشد و «الف‌ها» در این کتیبه کوتاه می‌باشند. علت استفاده از یا نور به‌عنوان کتیبه در بالاترین تاج قوس جناغی چهار این مقصود است که خداوند نور آسمان‌ها و زمین است و علت استفاده از ذکر «یا ضامن» یکی از القاب مشهور امام رضا (ع) ضامن آهو است.

طبقه‌بندی مفاهیم کتیبه‌های ضریح

مفاهیم کتیبه‌های ضریح را می‌توان به‌طور کلی به دودسته تقسیم کرد: ۱- از منظر محتوا ۲- از منظر تعداد. کتیبه‌ها از منظر محتوا شامل هشت دسته می‌شوند: ۱- سوره‌ها ۲- آیات ۳- ذکرها ۴- صفات ۵- اسماء الحسنی ۶- اسماء ائمه اطهار (چهارده معصوم) ۷- شهادتین شیعه ۸- واقف. از منظر اعداد: ۱- عدد پنج (نماد پنج‌تن آل عبا) ۲- عدد هشت (نماد هشتمین امام شیعیان) ۳- عدد ۱۴ (نماد چهارده معصوم) ۴- عدد ۹۹ (نماد ۹۹ اسماء الحسنی) ۵- عدد ۴۰ (چهار بار در قرآن آمده است) ۶- عدد ۱۰ (در احادیث و روایات از آن استفاده شده است) (نمودار ۳).

نمودار ۳. مفاهیم کتیبه‌های ضریح آفتاب

(منبع: نگارندگان)

برای ارائه بهتر مفاهیم کتیبه‌ها جداول زیر آمده است (جدول ۳ و ۲).

جدول ۲. مفاهیم کتیبه‌های بیرونی ضریح آفتاب

تصویر	محل قرارگیری	محتوا کتیبه	تعداد	خط	تکنیک اجرا	نوع کتیبه	معنی و مفاهیم
	تاج محراب اصلی یا سوم	اسماء الله	۶	ثلث	چنده کاری، نقره کوبی روی طلا	لوحی ترنجی	ای شفاعت کننده
	لچکی‌های ضریح آفتاب	صفات ثبوتی	۸	ثلث مقترن		لوحی دایره	ای بالاترین درجات
	بین محراب‌ها ضریح آفتاب	اسماء چهارده معصوم	۱۴	ثلث		لوحی ترنجی	امام دهم و یازدهم شیعیان
	تاج محراب دوم	صفات ثبوتی	۱۰	ثلث مقترن		لوحی	ای گرامی‌ترین گرامیان
	لچکی‌های سمت چپ و راست	اسماء الله	۱۶	ثلث تزئینی		لوحی دایره	ای خداوند

عنوان مقاله: مطالعه کتیبه‌های پنج‌مین ضریح حرم مطهر امام رضا (ع)

ای بخشنده، ای مهربان	لوحی محرابی		ثلث متعکس	۱۸	اسماء الحسنی	پیشانی ضریح	
ای خداوند	لوحی		ثلث متعکس	۱۸	اسماء الله	داخل مقرنس‌های ضریح	
معنی سوره یس	طوماری		ثلث مقترن	۱	متن کامل سوره یس	زیرتاج ضریح	
معنی سوره هل‌اتی			ثلث	۱	متن کامل سوره هل‌اتی	پیشانی ضریح	

(منبع: نگارندگان)

جدول ۳. مفاهیم کتیبه‌های درونی ضریح آفتاب

معنی و مفاهیم	نوع کتیبه	تکنیک اجرا	خط	تعداد	محتوا کتیبه	محل قرارگیری	تصویر	
آیه ۱۸۰ سوره اعراف	لوحی دایره	خاتم‌کاری به شیوه معرق‌خاتم	ثلث مقترن	۶	آیات	مرکز سقف ضریح		
معانی متعدد	لوحی ترنجی		ثلث	۹۹	اسماء الحسنی	شرفه‌های زیر سقف ضریح		
امام دهم و یازدهم و دوازدهم شیعیان	لوحی چهارضلعی				اسماء چهارده معصوم	کاربندی مقرنس‌های سقف ضریح		
خداوند منزه است	لوحی شمشه شکل				ذکر الهی	۴	لچکی چهارگوشه سقف	
خداوند	طوماری				ثلث متعکس	-	اسماء الله	پیشانی ضریح از داخل
خداوند بزرگ است			معلقی	-	ذکر الهی	ستون‌های مابین پنجره‌ها از داخل		
-	لوحی مستطیلی	قلم‌زنی روی طلا	نستعلیق	۱	واقف	لولای درب ورودی ضریح		

(منبع: نگارندگان)

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه گفته شد می‌توان استنباط کرد علاوه بر استفاده فروان از کتیبه‌نگاری در داخل و بیرون ضریح مطهر، بیشتر کتیبه‌های بیرونی و درونی موجود در ضریح آفتاب به انواع خط باصلابت ثلث نگاشته شده است به‌استثناء کتیبه واقف به خط نستعلیق و کتیبه «الله‌اکبر» داخل ضریح که به خط معقلی (گمان می‌رود علت استفاده از این خط در این کتیبه علاوه بر زیباشناسی ارائه و اجرای کتیبه به‌وسیله هنر خاتم‌کاری می‌باشد) کتابت شده است؛ متون متنوعی در کتیبه‌های ضریح آفتاب استفاده شده است که محور این کتیبه‌ها «یا الله و الله» است که به فروانی و تعداد بیش از صدبار این کتیبه در داخل و بدنه ضریح نقش بسته است بعدازاین کتیبه از نظر تعدد کتیبه‌ها کتیبه اسماء‌الحسنی است که ۹۹ عدد در داخل ضریح و ۸۵ (۶ عدد کتیبه اسماء‌الحسنی بدنه، ۷۸ عدد کتیبه «یارحیم و یارحمن» و یک عدد کتیبه «یا نور») عدد ۸۵ در مجموع کتیبه‌های اسماء‌الحسنی بدنه اشاره به استفاده ۸۵ اسم خداوند در قرآن کریم دارد، بر بدنه ضریح نقش بسته است؛ بعدازاین از نظر تعداد کتیبه‌های صفات خداوندی که مجموع ۱۸ (۸ کتیبه لچکی و ده کتیبه بدنه) کتیبه و صرفاً بر بدنه ضریح نقش بسته است را می‌توان ذکر کرد، کتیبه چهارده معصوم (ع) که به علت اهمیت استعانت گرفتن از ائمه در داخل و بیرون آمده است در کنار این کتیبه‌ها کتیبه شهادتین شیعه در بیرون ضریح گنجانده شده است که نشانه‌ای بارز از این امر است که ضریح‌سازی و کتیبه‌نگاری آن هنری مختص شیعیان است، پس‌ازآن کتیبه‌های ذکرهای الهی (سبحان‌الله، الحمدالله و الله‌اکبر) که صرفاً در داخل ضریح کتابت شده است؛ دو کتیبه اصلی از کتیبه طوماری سوره‌های هل‌اتی و یس که دورتادور پیشانی و بدنه ضریح را در بر گرفته است علت استفاده از سوره یس اشاره به اصول دین (معاد، امامت، نبوت) و اسم دیگر پیامبر یاسین است، در زیر این کتیبه، کتیبه طوماری سوره هل‌اتی آمده است که علاوه بر اشاره بر اصول امامت، اشاره به امامت امام علی (ع) دارد از این حیث مجدد می‌توان تأکید بر هنر شیعی را در ضریح آفتاب مشاهده نمود. پس‌ازآن تک کتیبه از القاب امام رضا (ع) (یا ضامن) آمده است که در نقطه اوج بدنه ضریح قرار گرفته است همان‌طور که اشاره شد مفاهیم و مضامین کتیبه‌های موجود همگی متناسب با عقاید و باورهای شیعی رقم خورده‌اند علاوه بر این موضوع اعداد بکار رفته در تعداد کتیبه‌ها و نقوش ضریح مطهر به امام هشتمین (عدد هشت) پنج‌تن آل عبا (عدد پنج) چهارده معصوم (ع) (عدد چهارده) اشاره دارد. بیشتر اسماء منتخب از قرآن کریم و بیشتر صفات منتخب از دعای جوشن کبیر هستند که نهایت همه به کلمه الله ختم می‌شود. قالب و ترکیب‌بندی کلی کتیبه‌های موجود در اضلاع ضریح بیشتر در همان چهارچوب کلی لوحی دایره شکل به اجرا درآمده سبک و سیاق نوشتار عموم کتیبه‌ها به شیوه ثلث مقترن و دارای اصالت ایرانی می‌باشد. در مجموع می‌توان گفت عشق و ارادت به خاندان عصمت و طهارت در تمامی کتیبه‌های مورد استفاده در ضریح سیمین و زرین رسوخ نموده است و در قالب اصیل‌ترین هنرهای ناب ایرانی تجلی یافته است. پیشنهاد می‌شود درزمینه تطبیق کتیبه‌های ضریح آفتاب و ضریح شیر و شکر با یکدیگر تحقیقاتی صورت گیرد؛ علاوه بر این امر نماد شناسی نقوش و آرایه‌های گیاهی ضریح آفتاب نیز جای تحقیق و بررسی نیز دارد.

فهرست منابع و مآخذ

کتاب‌ها:

- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ ق). معجم مقاییس اللغه، ج ۵، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- اصفهانى، راغب (۵۰۲ ق). المفردات، ترجمه غلامرضا خسروی حسینی، تهران: مرتضوی.
- آیتی، عبدالمحمد (۱۳۹۱). تفسیر صحیفه سجادیه، تهران: سروش.
- بی‌نام (۱۳۷۲). آستان قدس دیروز و امروز، مشهد: آستان قدس رضوی.
- پاکباز، رویین (۱۳۷۸). دایره‌المعارف هنر، تهران: فرهنگ معاصر.
- تناولی، پرویز (۱۳۸۵). طلسم: گرافیک سنتی ایران، تهران: بنگاه.
- خیرآبادی، محمدرضا؛ محمدی خیرآبادی، سعید (۱۳۹۰). ضریح دل، اردبیل: دبیرخانه ششمین جشنواره سراسری مدیحه‌سرایی، ابتهال و تواشیح رضوی، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی اردبیل.
- دهخدا (۱۳۷۵). لغت‌نامه، واژه «کریم»؛ بستانی، فؤاد افرا؛ مهیار، رضا، چاپ دوم، تهران: فرهنگ ابجدی عربی- فارسی.
- سبزواری، ملا هادی (۱۳۰۴). شرح الاسماء، تهران: موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل‌البیت (ع).
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۴). عناصر شیعی در کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان، تهران: مطالعات هنر اسلامی.
- شیخ صدوق (۱۴۱۳ ق). من لا یحضره الفقیه، تصحیح علی‌اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- صحراگرد، مهدی (۱۳۹۲). شاهکارهای هنری آستان قدس، کتیبه‌های مسجد گوهرشاد، مشهد: آستان قدس رضوی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲ و ۹، چاپ پنجم، قم: اسلامی.
- عالم زاده، بزرگ (۱۳۹۰). دانشنامه رضوی، تهران: شاهد، سازمان فرهنگی سیاحتی کوثر.
- عطاردی، عزیزالله (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس رضوی، مشهد: عطارد.
- قائمی، اصغر (۱۳۷۹). اصول اعتقادات، قم.
- قصابیان، محمدرضا (۱۳۷۷). تاریخ مشهد، مشهد: انصار.
- قلعه خوند، نصرالله (۱۳۹۱). شرح و توصیف اسماء الحسنی در قرآن، تهران: سیمرغ.
- کاشانی، ملا حبیب‌الله شریف (۱۳۸۴). خواص و مفاهیم اسماء الله الحسنی، ترجمه محمدرسلول دریایی، چاپ سوم، تهران: صائب.
- کاوسی، ولی‌الله و جمعی از نویسندگان (۱۳۹۱). خوشنویسی، تهران: کتاب مرجع.
- کاویانیان، محمد احتشام (۱۳۵۴). شمس‌الشموس (تاریخ آستان قدس رضوی)، مشهد: آستان قدس رضوی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی، محقق و مصحح علی‌اکبر غفاری؛ محمد آخوندی، ج ۴، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق). بحارالانوار، ج ۹۱، چاپ دوم، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مسائلی اردبیلی، محمد (۱۳۳۷). تفسیر سوره یاسین، تهران.
- مشهدی، محمد (۱۳۸۳). مشهدالرضا علیه‌السلام، تهران: امیرکبیر.
- معین محمد (۱۳۶۳). فرهنگ فارسی معین شش‌جلدی، تهران: امیرکبیر.
- مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از نویسندگان (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، ج ۵ و ۱، قم: امیرکبیر.
- مؤتمن، علی (۱۳۴۸). راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی، تهران: چاپخانه بانک ملی.

میرزاده، سید حسین (۱۳۹۲). *آشنایی با حرم مطهر رضوی*، مشهد: معاونت تبلیغات و ارتباطات.

مقالات:

- احمد پناه، ابوتراب (۱۳۸۷). «زیباشناسی نگاره‌های داستان حضرت آدم و حوا»، *دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، ش ۸، ص ۵۲-۴۱.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۷). «بررسی مضمونی کتیبه‌های حرم امام رضا (ع) با تأکید بر دوره قاجار»، *دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، ص ۵۱-۵۲.
- صالحی، اسراء؛ نعمتی بابایلو، علی؛ وندشعاری، علی (۱۳۹۲). «ساختار ضریح، با تأکید بر ساخت و چگونگی ضریح حضرت عباس»، *مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق*، ص ۳۳-۶.
- صحراگرد، مهدی؛ شیرازی، علی‌اصغر (۱۳۸۹). «تأثیر خوشنویسی و کتیبه‌نگاری خط ثلث بر ابنیه‌های اسلامی ایران سده چهار تا نهم»، *فصلنامه نگره*، ش ۱۴، ص ۶۳-۵۱.
- موسوی‌لر، اشرف‌السادات؛ یاقوتی، سپیده (۱۳۹۳). «نشانه‌شناسی ضریح امام رضا (ع) با تأکید بر مبانی اعتقادی شیعه»، *دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، ش ۲۱، ص ۱۱۰-۹۵.

منابع تصاویر:

- آرشبو خصوصی نگارندگان.
- روابط عمومی آستان قدس رضوی.
- موسوی‌لر، اشرف‌السادات؛ یاقوتی، سپیده (۱۳۹۳). «نشانه‌شناسی ضریح امام رضا (ع) با تأکید بر مبانی اعتقادی شیعه»، *دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، ش ۲۱، ص ۱۱۰-۹۵.

References:

- Ahmad Panah, A. (2008). "The Aesthetics of the Story of the Prophet Adam and Eve", *Dictionbook of Islamic Art Studies*, vol. 8, p. 41-52.
- Almzadeh, B. (2011). *Encyclopedia Razavi*, Tehran: Shahed, Kowsar Cultural and Cultural Organization.
- Anonymous (1994). *Astan Qods Yesterday and Today*, Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Atarodi, A. (1993). *History of Astan Quds Razavi*, Mashhad: Atarod.
- Ayati, A. (2012). *Interpretation of Sahifeh Sajjadiyeh*, Tehran: Soroush.
- Dehkhoda (1997). *Dictionary*, the word "Karim"; Blasati, Fouad Efram; Mahyar, Reza, Second Edition, Tehran: Arabian-Persian Farsi.
- Ghaemi, A. (2001). *Principles of Belief*, Qom.
- Ghale Khwand, N. (2012). *Description of Isma'ul Hassani in the Quran*, Tehran: Simorgh.
- Ghasabian, M. (1999). *Date of Mashhad*, Mashhad: Ansar.
- Ibn Faris, A. (1984). *Mojaem Moghayes al-Laghah*, vol. 5, Qom: School of Allah al-Islam.
- Isfahani, R. (1109). *Almfrdat*, translation by Gholamreza Khosravi Hosseini, Tehran: Mortazavi.

Kashani, Mullah Habibollah Sharif (2005). *Properties and Concepts of Isma'ullah al-Hosnai*, translated by Mohammad Sarzel Mari, Third Edition, Tehran: Saeb.

Kavianian, M. (1976). *Shams shomos (Date of Astan Quds Razavi)*, Mashhad: Astan Quds Razavi.

Kavoosi, V. and a group of writers (2012). *Calligraphy*, Tehran: reference book.

Kellini, M. (1987). *Allafi*, Researcher and Moderator A Ghaffari and M Akhundi, vol. 4, Fourth Edition, Tehran: Daralkabb al-Islamiyah.

Kheirabadi, M; Mohammadi Kheirabadi, S. (2011). *Zarih Dell*, Ardebil, Secretariat of the 6th National Cultural Festival, Ibiful and Tavashi Razavi, Directorate of Culture and Islamic Guidance of Ardebil.

Majlisi, M. (1983). *Baharalanvar*, vol. 91, second edition, Beirut: Darhemahia al-Taras al-Arabi.

Makarem Shirazi, N and a group of writers (1996). *Example Interpretation*, vol. 5 and 1, Qom: Amir Kabir.

Masaeli Ardabili, M. (1959). *Interpretation of Sura Yasin*, Tehran.

Mashhadi, M. (2004). *Mashhad Reza Allah*, Tehran: Amir Kabir.

Mirzadeh, H. (2013). *Familiarity with the Holy Shrine of Razavi*, Mashhad: Associate of Advertising and Communications.

Moatamman, A. (1970). *Help or History of Astan Quds Razavi*, Tehran:, National Bank Printing House.

Mousailer, A; Yaghouti, S. (2014). "Semiotics of Imam Reza's Implication with Emphasis on Shiite Beliefs," two editions of Islamic Studies Studies, vol. 21, p. 95-110.

Muain, M. (1985). *Persian Translation by Mein Sheshgelyd*, Tehran: Amir Kabir.

Pakbaz, R. (2000). *Encyclopedia of Art*, Tehran: Contemporary Culture.

Sabzevari, M. (1926). *Description of Alasma*, Tehran: Ahlulbat Research and Publishing Organization

Sahragard, M , Shirazi, Aliasghar (2010). "The effect of calligraphy and relic of the third line on the Islamic buildings of Iran from the fourth to the ninth century", Nursultan Quarterly, vol. 14, p. 51-63.

Sahragard, M. (2013). *Artistic masterpieces of Astan Quds*, inscriptions of Goharshad Mosque, Mashhad: Astan Quds Razavi.

Salehi, A ; Nemati Babiloo, A; Vandashari, A (2013). "The structure of the plot, with emphasis and the way of Hazrat Abbas," Proceedings of the first international conference on the common heritage of Iran and Iraq, vol. 18 , p. 6-33.

Shaydisfar, M. (2005). *Shiite elements in the symbolism of the Timurid and Safavids*, Tehran: Islamic art studies.

Shaydisfar, M. (2008). "Investigation of the Inscriptions of the Imam Reza's Shrine with Emphasis on the Qajar Period", two editions of Islamic Studies Studies, vol. 103, p. 51-52.

Sheikh Saduq. (1992). *I am La Yehzareh al-Faqih*, correcting Ali Akbar Ghaffari, Qom, Al-Salami Publications Office.

Tabatabaei, S. (1995). *Al-Mizan Fi Tafsir Al-Quran*, vol. 2 and 9, Fifth Edition, Qom: Islamic.

Tanavoli, P. (2006). *Spell: Traditional Iranian Graphics*, Tehran: Firm.

عنوان مقاله: مطالعه کتیبه‌های پنجمین ضریح حرم مطهر امام رضا (ع)

Study of the inscriptions of the fifth Zarih of the shrine of Imam Reza*

Alireza sheikhi¹
Monavvareh Ghassemi²

Abstract

The fifth Zarih of Imam Reza is one of the most prominent examples of the art of perfection, which was created in the Islamic Republic after the burnout of the fourth zarih (Shir-o- Shekar) and replaced the Shir-o- Shekar zarih. The design and construction of this design has been accomplished by great professors and artists such as Mahmoud Farshchian, Mohammad Movahed, Mostafa Khodadadzadeh Isfahani, Khodadad Keshtiarai. The rectangular cubic zarih is adorned with arts such as calligraphy, Etching, stamping and mosaic of khatam, body and interior. The research method is descriptive-analytical and data collection is based on library information and field photography. The findings show that the text of the Aftab zarih contains the verses of Yasin and Dahr from the Holy Quran, the names of the fourteen innocents, Shihadatin Shiite, the mention, divine attributes, al-Qubb and Asma al-Hosna. The calligraphies used in zarih are Sols, Sols Moqtaran. Taaliq and nastaliq letter. In general, inscriptions, in addition to the aesthetics, have been instrumental in providing religious concepts.

Research purposes:

1. Study of the form, technique, materials and inscriptions used in the Aftab Zarih.
2. Reviewing the content and theme of the inscriptions of Simin and Zarin Zarih.

Research Questions:

1. What is the form and materials used in the Simin and Zarin zarih?
2. What is the text of the inscriptions of the Aftab (current zarih) and what is its content and concept?

Key word:

* This article has been extracted from the master's thesis of the second author, entitled "Comparative study of inscription and decorative arrays of Shir o Shekar and Aftab shrines at the Astan Quds Razavi" under the supervision of Dr. ALIREZA SHEIKHI (Assistant Professor, Faculty of Applied Art) at Ferdows Institute of Higher Education.

¹. Assistant Professor, Handicrafts Department, Faculty of Applied Art, University of Art, Tehran, Iran (Author), Email: a.sheikhi@art.ac.ir

². MSc in Islamic Art, Ferdows Institute of Higher Education, Mashhad, Iran, Email: monavvarehghassemi@yahoo.com

عنوان مقاله: عنوان مقاله: مطالعه کتیبه‌های پنجمین ضریح حرم مطهر امام رضا (ع)

Imam Reza's holy shrine, Aftab zarih, inscription, form and content.